

ERNST GOMBRICH

ΜΙΚΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

*«Το ίδιο συμβαίνει και με τη μνήμη.
Μ' αυτή φωτίζουμε το παρελθόν».*

Μετάφραση
Έλενα Καμηλάρη

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

ΗΤΑΝ ΚΑΠΟΤΕ...

ΟΛΕΣ ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΕΣ αρχίζουν με το «Ήταν κάποτε...». Η δική μας ιστορία θέλει να αφηγηθεί αυτό το «Ήταν κάποτε...». Κάποτε ήσουν μικρός και με το ζόρι έφτανες όρθιος το χέρι της μητέρας σου. Το θυμάσαι; Αν θέλεις, μπορείς να αφηγηθείς μια ιστορία που ν' αρχίζει έτσι: «Ήταν κάποτε ένα μικρό αγόρι –ή ένα μικρό κορίτσι–, εγώ δηλαδή». Και κάποτε ήσουν βρέφος. Αυτό δεν το θυμάσαι, αλλά το ξέρεις. Κάποτε ήταν κι ο πατέρας και η μητέρα σου μικροί. Και ο παππούς και η γιαγιά σου. Αυτό είναι ακόμα πιο παλιά. Παρ' όλα αυτά το ξέρεις. Άλλωστε λέμε: «Είναι μεγάλοι». Και είχαν κι αυτοί με τη σειρά τους παππούδες και γιαγιάδες, και μπορούσαν κι αυτοί να λένε: «Ήταν κάποτε...». Κι έτσι πάμε όλο και πιο πίσω, και πιο πίσω. Πίσω από κάθε «Ήταν κάποτε...» υπάρχει πάντα ακόμα ένα. Έχεις σταθεί ποτέ ανάμεσα από δύο καθρέφτες; Πρέπει να το δοκιμάσεις! Βλέπεις ξανά και ξανά καθρέφτες, μόνο καθρέφτες, όλο και πιο μικρούς, όλο και πιο δυσδιάκριτους, κι άλλους, κι άλλους, κι άλλους, αλλά κανένας δεν είναι ο τελευταίος. Ακόμα κι εκεί που δε βλέπεις πια άλλον, υπάρχει χώρος για όλο και περισσότερους. Κρύβονται κι άλλοι καθρέφτες από πίσω, το ξέρεις.

Ακριβώς το ίδιο συμβαίνει και με το «Ήταν κάποτε...». Δεν μπορούμε να φανταστούμε πως έχει τέλος. Ο παππούς του παππού του παππού του παππού... σε πιάνει ίλιγγος. Αν όμως το πεις άλλη μία φορά αργά, σιγά σιγά, θα μπορέσεις να το φανταστείς. Και συνεχίζεις προς τα πίσω. Έτσι φτάνουμε γρήγορα στα παλιά χρόνια, και μετά στα πολύ παλιά χρόνια. Όλο και πιο

πίσω, όπως με τους καθρέφτες. Αλλά στην αρχή δε φτάνουμε ποτέ. Πίσω από κάθε αρχή υπάρχει πάντα ακόμα ένα «Ήταν κάποτε...».

Είναι σαν ένα πηγάδι απύθμενο! Ζαλίζεσαι όταν κοιτάς κάτω; Κι εγώ! Γι' αυτό θα πετάξουμε ένα χαρτί που καίγεται σ' αυτό το βαθύ πηγάδι. Θ' αρχίσει να πέφτει αργά, βαθιά, όλο και πιο βαθιά. Και καθώς θα πέφτει, θα φωτίζει τα τοιχώματα του πηγαδιού. Το βλέπεις ακόμα εκεί κάτω; Όλο και πιο βαθιά – και τώρα είναι πια τόσο μακριά, που μοιάζει με μικροσκοπικό αστέρι στο σκοτεινό βάθος, μικρότερο κι ακόμα μικρότερο. Και τώρα δεν το βλέπουμε πια καθόλου.

Το ίδιο συμβαίνει και με τη μνήμη. Μ' αυτή φωτίζουμε προς τα πίσω το παρελθόν. Πρώτα το δικό μας – μετά ρωτάμε τους μεγαλύτερους, και μετά ψάχνουμε γράμματα ανθρώπων που έχουν φύγει πια από τη ζωή. Έτσι φωτίζουμε όλο και πιο πίσω. Υπάρχουν κάποια σπίτια όπου φυλάσσονται μόνο παλιά σημειώματα και χαρτιά που γράφτηκαν κάποτε. Λέγονται αρχεία. Εκεί μπορείς να βρεις γράμματα που γράφτηκαν πριν από πολλές εκατοντάδες χρόνια. Σ' ένα τέτοιο αρχείο έπεσε κάποτε στα χέρια μου ένα γράμμα που έλεγε μόνο: «Αγαπημένη μανούλα! Χτες μας προσφέρανε θαυμάσιες τρούφες για φαγητό, ο Βίλχελμ σου». Ήταν ένας μικρός πρίγκιπας πριν από τετρακόσια χρόνια. Οι τρούφες είναι μανιτάρια, μια λιχουδιά.

Αυτή την εικόνα όμως τη βλέπουμε μόνο για μια στιγμή. Γιατί το φως μας λιγοστεύει γρήγορα, όλο και πιο γρήγορα. 1.000 χρόνια πριν, 2.000 χρόνια, 5.000 χρόνια, 10.000 χρόνια. Και τότε υπήρχαν παιδιά που έτρωγαν με ευχαρίστηση λιχουδιές. Αλλά δεν μπορούσαν να γράψουν γράμματα. 20.000 χρόνια πριν, 50.000 χρόνια πριν – ακόμα κι εκείνοι οι άνθρωποι έλεγαν «Ήταν κάποτε...». Και η φλόγα της μνήμης μας ολοένα και λιγοστεύει. Μετά σβήνει. Αλλά εμείς ξέρουμε ότι η ιστορία πάει ακόμα πιο πίσω. Σε μια εποχή παλιά, πολύ παλιά, που δεν υπήρχαν άνθρωποι. Που τα βουνά δεν έμοιαζαν όπως σήμερα. Κάποια ήταν ψηλότερα. Με τον καιρό η βροχή τα διάβρωσε, ώσπου έγιναν λόφοι. Κάποια δεν υπήρχαν καν.

Αναδύθηκαν μέσα από τη θάλασσα έπειτα από πολλά εκατομμύρια χρόνια.

Αλλά, ακόμα και πριν υπάρξουν αυτά τα βουνά, υπήρχαν ζώα, εντελώς διαφορετικά από τα σημερινά. Τεράστια, σαν δράκοι σχεδόν. Από πού το ξέρουμε; Μερικές φορές βρίσκουμε τα οστά τους βαθιά μέσα στη γη. Στη Βιέννη, στο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας, μπορείς να δεις π.χ. το διπλόδοχο. Παράξενο όνομα. Ακόμα πιο παράξενο όμως είναι το ίδιο το ζώο. Δε θα χωρούσε σ' ένα δωμάτιο, ούτε καν σε δύο. Είναι τόσο ψηλό όσο τα ψηλότερα δέντρα, κι έχει μια ουρά τόσο μακριά όσο μισό γήπεδο ποδοσφαίρου. Θόρυβο που θα έκανε αυτή η γιγαντιαία σαύρα –γιατί ο διπλόδοχος ήταν μια γιγαντιαία σαύρα– όταν περνούσε έρχονταν μέσα στο προϊστορικό δάσος!

Αλλά ούτε αυτή ήταν η αρχή. Υπάρχει ακόμα πιο πίσω, πολλές χιλιάδες εκατομμύρια χρόνια πριν. Μπορεί να ακούγεται απλό, αλλά για σκέψου το λιγάκι. Ξέρεις πόσο διαρκεί ένα δευτερόλεπτο; Όσο κάνεις να μετρήσεις γρήγορα 1, 2, 3. Και πόσο διαρκούν 1.000 εκατομμύρια δευτερόλεπτα; 32 χρόνια! Σκέψου λοιπόν πόσο διαρκούν 1.000 εκατομμύρια χρόνια! Τότε δεν υπήρχαν μεγάλα ζώα, παρά μόνο σαλιγκάρια και κοχύλια. Και ακόμα πιο παλιά δεν υπήρχαν καν φυτά. Ολόκληρη η γη ήταν έρημη και άδεια. Δεν υπήρχε τίποτα, ούτε δέντρο, ούτε θάμνος, ούτε χορτάρι, ούτε λουλούδια, ούτε πράσινο. Μόνο έρημος, μόνο πέτρες και θάλασσα, μια άδεια θάλασσα χωρίς ψάρια, χωρίς κοχύλια, χωρίς ούτε καν άμμο. Κι αν ακούσεις τα κύματά της, τι λένε; «Ήταν κάποτε...» Κάποτε η γη ήταν ίσως ένα σύννεφο αερίων που πήρε το σχήμα σφαίρας – όπως άλλα τέτοια σύννεφα, πολύ μεγαλύτερα, που βλέπουμε με το τηλεσκόπιό μας. Γύριζε γύρω από τον ήλιο δισεκατομμύρια χρόνια, στην αρχή χωρίς βράχια, χωρίς νερό, χωρίς ζωή. Και πιο πριν; Πιο πριν δεν υπήρχε ούτε ο ήλιος, ο αγαπημένος μας ήλιος. Μόνο άγνωστα τεράστια αστέρια και μικρότερα ουράνια σώματα, που στριφογύριζαν ανάμεσα σε σύννεφα αερίων στο απέραντο, αχανές διάστημα.

«Ήταν κάποτε...» – εδώ με πιάνει κι εμένα ίλιγγος αν δο-

κιμάσω να σκύψω κάτω. Έλα, πρέπει να γυρίσουμε γρήγορα στον ήλιο, στη γη, στην ωραία θάλασσα, στα φυτά, στα κοχύλια, στις γιγαντιαίες σαύρες, στα βουνά μας και μετά στους ανθρώπους. Δεν είναι σαν να γυρνάς πάλι σπίτι; Και για να μη μας τραβάει συνέχεια αυτό το «Ήταν κάποτε...» όλο και πιο βαθιά στο απύθμενο πηγάδι, θα κάνουμε αμέσως την εξής ερώτηση: «Μια στιγμή! Πότε έγινε αυτό;».

Αν ρωτήσουμε επίσης «Πώς έγινε πραγματικά;», τότε ρωτάμε για την ιστορία. Όχι για μια οποιαδήποτε ιστορία, αλλά για την ιστορία μας, αυτήν που ονομάζουμε ιστορία του κόσμου. Αρχίζουμε λοιπόν;

ΟΙ ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΟΙ ΕΦΕΥΡΕΤΕΣ ΠΟΥ ΥΠΗΡΞΑΝ ΠΟΤΕ

ΣΤΗ ΧΑΪΔΕΛΒΕΡΓΗ, μια πόλη της Γερμανίας, ανακάλυψαν κάποτε μια μεγάλη τάφρο. Εκεί, βαθιά μέσα στη γη, βρήκαν ένα οστό, ένα ανθρώπινο οστό. Μία κάτω γνάθο, ένα σαγόني δηλαδή. Τέτοια γνάθο όμως δεν έχει πια κανένας άνθρωπος σήμερα. Τόσο δυνατή και σκληρή είναι. Τόσο κοφτερά είναι και τα δόντια πάνω της. Ο άνθρωπος που είχε αυτή τη γνάθο μπορούσε σίγουρα να δαγκώνει γερά! Και μάλλον θα πρέπει να έζησε πολύ παλιά, γιατί αλλιώς δε θα ήταν θαμμένος τόσο βαθιά στη γη!

Κάπου αλλού στη Γερμανία, σε μια περιοχή που λέγεται Νεάντερταλ, βρήκαν κάποτε ένα κρανίο. Το κρανίο ενός ανθρώπου. Μην ανατριχιάζεις, ήταν τρομερά ενδιαφέρον. Γιατί ούτε τέτοια κρανία υπάρχουν σήμερα. Ο άνθρωπος αυτός δεν είχε κανονικό μέτωπο, αλλά μεγάλα εξογκώματα πάνω από τα φρύδια. Πίσω από το μέτωπο όμως σκεφτόμαστε, κι όταν ο άνθρωπος δεν είχε μέτωπο μπορούσε μάλλον να σκέφτεται λιγότερο. Ή τουλάχιστον παιδευόταν περισσότερο από μας για να σκεφτεί. Άρα κάποτε υπήρχαν άνθρωποι που μπορούσαν να σκέφτονται λιγότερο από μας και να δαγκώνουν καλύτερα. Έτσι τουλάχιστον πιστεύαμε όταν βρέθηκε αυτό το κρανίο, και συνεχίζαμε να το πιστεύουμε μέχρι πρόσφατα.

«Μια στιγμή!» θα πεις εσύ τώρα. «Αυτό είναι αντίθετο με τη συμφωνία μας. Πότε έζησαν αυτοί οι άνθρωποι, πώς ήταν και πώς πραγματικά ζούσαν;»

Τότε εγώ θα κοκκινίσω και θα σου απαντήσω ότι αυτό δεν το γνωρίζουμε ακόμη ακριβώς, αλλά με τον καιρό ελπίζουμε να το ανακαλύψουμε. Όταν μεγαλώσεις, μπορείς να βοηθήσεις κι

εσύ. Δεν το γνωρίζουμε γιατί οι άνθρωποι αυτοί δεν μπορούσαν να γράφουν. Και δεν το γνωρίζουμε γιατί και η μνήμη δε φτάνει μέχρι τόσο παλιά.

(Αν και πλέον δε χρειάζεται να κοκκινίζω και τόσο, γιατί, παρ' όλο που κάποια απ' αυτά που γράφω εδώ δεν ισχύουν πια ακριβώς έτσι, τουλάχιστον διέβλεψα σωστά: Σήμερα πράγματι γνωρίζουμε περισσότερα για το πότε έζησαν οι πρώτοι άνθρωποι. Τις γνώσεις αυτές τις οφείλουμε στους παλαιοντολόγους, που ανακάλυψαν πως κάποια υλικά, όπως το ξύλο, οι φυτικές ίνες και τα ηφαιστειογενή πετρώματα, μεταβάλλονται τακτικά. Έτσι μπορούμε να υπολογίσουμε πότε δημιουργήθηκαν και αναπτύχθηκαν. Ταυτόχρονα οι επιστήμονες συνέχισαν επίμονα να ψάχνουν για ανθρώπινα λείψανα, και βρήκαν κυρίως στην Αφρική, αλλά και στην Ασία – οστά που είναι τουλάχιστον τόσο παλιά όσο η γνάθος που βρέθηκε στη Χαϊδελβέργη. Κάποια είναι ακόμα παλιότερα. Ανήκαν στους προγόνους μας με τα διογκωμένα τους μέτωπα και τους μικρούς τους εγκεφάλους, οι οποίοι πριν από 2 εκατομμύρια χρόνια ίσως είχαν ήδη αρχίσει να κυνηγούν χρησιμοποιώντας πέτρες για εργαλεία. Ένα από τα οστά που βρέθηκαν πρόσφατα στην Αφρική είναι πιθανόν 7 εκατομμυρίων χρόνων. Οι άνθρωποι του Νεάντερταλ πρωτοεμφανίστηκαν πριν από περίπου 100.000 χρόνια και έζησαν περίπου 70.000 χρόνια. Τους οφείλω όμως μια συγγνώμη, γιατί, παρ' όλο που είχαν όντως διογκωμένα μέτωπα, ο εγκέφαλός τους ήταν ελάχιστα μικρότερος απ' αυτόν των περισσότερων ανθρώπων σήμερα. Οι επόμενοι συγγενείς μας εμφανίστηκαν πιθανόν μόλις πριν από περίπου 30.000 χρόνια.)

«Μα όλα αυτά τα “περίπου” χωρίς ονόματα και χωρίς ακριβείς χρονολογίες δεν είναι ιστορία» θα πεις. Και θα έχεις δίκιο. Είναι πριν από την ιστορία. Γι' αυτό τα λέμε προϊστορία. Γιατί γνωρίζουμε μόνο στο περίπου τι συνέβη. Κι όμως, ξέρουμε κάποια πράγματα γι' αυτούς τους ανθρώπους που τους λέμε πρωτόγονους. Όταν λοιπόν αρχίσει η πραγματική ιστορία –πράγμα που θα συμβεί στο επόμενο κεφάλαιο–, θα δούμε ότι οι άνθρωποι είχαν ήδη όλα όσα έχουμε κι εμείς σήμερα: ρούχα και

σπίτια και εργαλεία: αλέτρια για όργωμα, σιτάρι για το ζύμωμα του ψωμιού, αγελάδες για άρμεγμα, σκυλιά για το κυνήγι αλλά και για συντροφιά: τόξο και βέλη για να ρίχνουν, κράνος και ασπίδα για προστασία. Όλα αυτά όμως πρέπει κάποτε να εμφανίστηκαν για πρώτη φορά. Κάποιος πρέπει να τα εφηύρε. Για σκέψου το λίγο... Δεν είναι συναρπαστικό; Κάποτε πρέπει να ήρθε η ιδέα σ' έναν πρωτόγονο πως το κρέας από τα άγρια ζώα μπορεί κανείς να το δαγκώσει πιο εύκολα αν το βάλει πρώτα πάνω στη φωτιά να ψηθεί. Ίσως να ήταν γυναίκα αυτή που το σκέφτηκε. Και κάποτε ήρθε σε κάποιον άλλο η ιδέα ν' ανάψει φωτιά. Σκέψου τι σημαίνει αυτό – να ανάψει φωτιά! Μπορείς να το φανταστείς; Αλλά όχι με σπέρτα, όχι, τότε δεν υπήρχαν σπέρτα! Με δυο ξυλαράκια που τα τρίβεις το ένα με το άλλο, ώσπου να ζεσταθούν τόσο, ώστε στο τέλος να δημιουργήσουν σπίθα. Δοκίμασέ το μια φορά και θα δεις τι δύσκολο που είναι!

Και τα εργαλεία όμως κάποιος τα εφηύρε. Τα ζώα δεν έχουν εργαλεία, μόνο ο άνθρωπος. Τα πιο παλιά εργαλεία πρέπει να ήταν απλώς κλαδιά ή πέτρες. Σύντομα όμως οι άνθρωποι πελέκησαν αυτές τις πέτρες για να γίνουν αιχμηρές. Τέτοιες λαξευμένες πέτρες έχουν βρεθεί πολλές κάτω από τη γη. Κι επειδή εκείνη την εποχή όλα τα εργαλεία ήταν ακόμη από πέτρα, την ονομάζουμε Εποχή του Λίθου. Σπίτια όμως δεν μπορούσαν να χτίσουν ακόμα. Κι αυτό δεν ήταν καλό, γιατί τότε έκανε πολύ συχνά κρύο – κατά καιρούς μάλιστα πολύ περισσότερο απ' όσο σήμερα. Οι χειμώνες διαρκούσαν περισσότερο και τα καλοκαίρια λιγότερο απ' ό,τι έχουμε συνηθίσει εμείς. Το χιόνι έμενε ολόκληρο το χρόνο, όχι μόνο στις κορυφές των βουνών, αλλά και στις κοιλάδες, και οι παγετώνες μεγάλωναν και, κατεβαίνοντας προς τις πεδιάδες, τις κάλυπταν κι αυτές. Γι' αυτό μπορούμε να πούμε ότι η πρώιμη Εποχή του Λίθου (επιστημονικά Παλαιολιθική Εποχή) άρχισε πριν τελειώσει η εποχή των παγετώνων. Οι πρωτόγονοι σίγουρα θα κρύωναν πολύ, και θα πρέπει να ένιωθαν πανευτυχείς μόλις έβρισκαν σπηλιές για να προστατευτούν για λίγο από το κρύο και τον αέρα. Γι' αυτό άλ-

λωστε τους λέμε και ανθρώπους των σπηλαίων, παρ' όλο που δεν κατοικούσαν πάντα σε σπηλιές.

Ξέρεις τι άλλο επινόησαν οι άνθρωποι των σπηλαίων; Θα το φανταζόσουν ποτέ; Την ομιλία. Κι εννοώ την κανονική ομιλία. Και τα ζώα μπορούν να φωνάξουν όταν πονάνε, ή να βγάλουν μια προειδοποιητική κραυγή όταν τα απειλεί κάποιος κίνδυνος. Αλλά δεν μπορούν να ονομάσουν τίποτα με λέξεις. Αυτό το κάνουν μόνο οι άνθρωποι. Οι πρωτόγονοι ήταν τα πρώτα πλάσματα που μπόρεσαν να κάνουν κάτι τέτοιο.

Εφηύραν επίσης κάτι ωραίο. Τη ζωγραφική και τη γλυπτική. Στους τοίχους των σπηλαίων βλέπουμε ακόμα και σήμερα πολλές εικόνες που τις είχαν χαράξει και μετά τις ζωγράφιζαν από πάνω. Κανέννας ζωγράφος δε θα μπορούσε να τις έχει κάνει καλύτερα ακόμα και σήμερα. Τα ζώα που απεικόνιζαν δεν υπάρχουν πια – τόσος πολύς καιρός έχει περάσει από τότε. Ελέφαντες με μακρύ τρίχωμα και γαμφούς χαυλιόδοντες, τα μαμούθ, καθώς και άλλα ζώα από την εποχή των παγετώνων. Γιατί νομίζεις ζωγράφιζαν οι πρωτόγονοι αυτά τα ζώα στους τοίχους των σπηλαίων τους; Μόνο για διακοσμητικούς λόγους; Μα αφού ήταν τελείως σκοτεινά! Δεν ξέρουμε σίγουρα, αλλά πιστεύουμε πως προσπαθούσαν να κάνουν μάγια. Πίστευαν πως, αν ζωγράφιζαν τα ζώα στους τοίχους, τότε αυτά σύντομα θα εμφανίζονταν κιόλας. Πώς λέμε κι εμείς καμιά φορά στ' αστεία «Κατά φωνή κι ο γάιδαρος»; Αυτά τα ζώα ήταν η κυνηγετική τους λεία· χωρίς αυτά θα λιμοκτονούσαν. Έτσι λοιπόν προσπάθησαν να εφεύρουν και τα μάγια, και θα 'ταν στ' αλήθεια ωραία αν έπιαναν κιόλας. Αλλά μέχρι σήμερα δεν το έχουμε κατορθώσει ακόμα.

Η εποχή των παγετώνων κράτησε αφάνταστα πολύ καιρό, δεκάδες εκατοντάδες χρόνια – κι αυτό ήταν καλό, γιατί αλλιώς οι άνθρωποι, που έπρεπε τότε ακόμα να παιδεύτουν πολύ για να σκεφτούν, δε θα είχαν προλάβει να τα εφεύρουν όλα αυτά. Αλλά με τον καιρό άρχισε να κάνει όλο και περισσότερη ζέστη πάνω στη γη, και το καλοκαίρι ο πάγος έλιωνε ακόμα και στα πιο ψηλά βουνά, και τότε οι άνθρωποι, που ήταν πια ακριβώς

όπως εμείς, έμαθαν να καλλιεργούν στη ζέστη φυτά που ευδοκιμούσαν στη στέππα, να αλέθουν το σιτάρι και να φτιάχνουν απ' αυτό ένα ζυμάρι που μετά το έφηναν πάνω στη φωτιά. Έφτιαχναν δηλαδή το ψωμί.

Έπειτα από λίγο έμαθαν να φτιάχνουν σκηνές και να εξημερώνουν τα ζώα, που μέχρι τότε ζούσαν ελεύθερα. Έτσι τριγυρούσαν με τα κοπάδια τους, όπως π.χ. οι Λάπωνες σήμερα. Επειδή όμως υπήρχαν πολλά άγρια ζώα στα δάση, λύκοι και αρκούδες, κάποιοι άνθρωποι, όπως αρμόζει άλλωστε σε τέτοιους εφευρέτες, συνέλαβαν μια μεγαλοφυή ιδέα: Έχτισαν τα σπίτια τους μέσα στο νερό, πάνω σε πασσάλους που ήταν στερεωμένοι βαθιά στην άμμο. Τα σπίτια αυτά τα λέμε πασσαλόκτιστα. Τα πέτρινα εργαλεία τους άρχισαν να τα λαξεύουν και να τα ακονίζουν πολύ ωραία. Στα πέτρινα τσεκούρια τους άνοιξαν με μια άλλη, πιο σκληρή, πέτρα τρύπες για να προσθέσουν λαβή. Πόση δουλειά ήθελαν όλα αυτά! Σίγουρα έναν ολόκληρο χειμώνα. Και πολλές φορές το τσεκούρι έσπαζε στα δύο και μετά έπρεπε να ξεκινήσουν πάλι από την αρχή.

Μετά επινόησαν πώς να ψήνουν τον ψηλό σε φούρνους, και σύντομα έφτιαξαν ωραία σκεύη με σχέδια πάνω τους. Εικόνες ζώων όμως δε ζωγράφιζαν πια κατά την όψιμη Εποχή του Λίθου (επιστημονικά Νεολιθική Εποχή). Και στο τέλος, πιθανόν πριν από 6.000 χρόνια, 4.000 χρόνια πριν από τη γέννηση του Χριστού, σκέφτηκαν ένα νέο, καλύτερο και πιο εύκολο τρόπο να φτιάχνουν εργαλεία: Ανακάλυψαν τα μέταλλα. Φυσικά όχι όλα μονομιάς. Πρώτα ανακάλυψαν τα πράσινα πετρώματα που γίνονται χαλκός όταν λιώσουν στη φωτιά. Ο χαλκός λάμπει όμορφα και μπορεί κανείς να τον σφυρηλατήσει και να φτιάξει τσεκούρια ή αιχμές από βέλη, αλλά μαλακώνει και χάνει το σχήμα του πιο γρήγορα απ' ό,τι ένα πιο σκληρό πέτρωμα.

Οι άνθρωποι όμως βρήκαν λύση και σ' αυτό το πρόβλημα. Σκέφτηκαν πως μπορούσαν απλώς να αναμείξουν το χαλκό μ' ένα άλλο, πολύ σπάνιο, μέταλλο για να γίνει πιο σκληρός. Αυτό το μέταλλο είναι ο κασσίτερος, και από την πρόσμειξή του με το χαλκό γίνεται ο ορείχαλκος. Την εποχή που οι άνθρωποι

έφτιαχναν τα κράνη τους και τα σπαθιά τους, τα τσεκούρια τους και τα τσουκάλια τους, αλλά και τα περιβραχιόνια και τα περιδέραιά τους, από ορείχαλκο τη λέμε φυσικά Εποχή του Ορείχαλκου.

Προσπάθησε τώρα να φανταστείς για λίγο αυτούς τους ανθρώπους, ντυμένους με τομάρια ζώων, να κωπηλατούν στα μονόξυλά τους, μέσα στα πασσαλόκτιστα χωριά τους. Φέρνουν σιτάρι ή ακόμα κι αλάτι από τις αλυκές. Πίνουν από ωραίες πήλινες στάμνες, και οι γυναίκες και τα κορίτσια στολίζονται με πολύχρωμες πέτρες αλλά και με χρυσάφι. Νομίζεις πως από τότε έχουν αλλάξει πολλά; Ήταν κι αυτοί άνθρωποι όπως εμείς. Μερικές φορές κακοί με τους γύρω τους, μερικές άλλες σκληροί και πανούργοι. Έτσι είμαστε δυστυχώς κι εμείς. Και τότε συνέβαινε να θυσιαστεί μια μάνα για το παιδί της. Και τότε υπήρχαν φίλοι που θα πέθαιναν ο ένας για τον άλλο. Όχι πιο συχνά, αλλά ούτε και λιγότερο συχνά απ' ό,τι σήμερα. Άλλωστε γιατί να είναι διαφορετικά τα πράγματα; Όλα αυτά συνέβαιναν μόλις 10.000 έως 3.000 χρόνια πριν! Από τότε δεν είχαμε το χρόνο για ν' αλλάξουμε και τόσο πολύ.

Καμιά φορά όμως, όταν μιλάμε ή όταν τρώμε ψωμί, όταν χρησιμοποιούμε ένα εργαλείο ή όταν ζεσταινόμαστε στη φωτιά, θα 'πρεπε να θυμόμαστε με ευγνωμοσύνη τους πρωτόγονους, τους μεγαλύτερους εφευρέτες που υπήρξαν ποτέ.

Η ΧΩΡΑ ΣΤΙΣ ΟΧΘΕΣ ΤΟΥ ΝΕΙΛΟΥ

ΕΔΩ –ΟΠΩΣ ΣΟΥ ΥΠΟΣΧΕΘΗΚΑ– αρχίζει η ιστορία. Με όλα τα *πού* και τα *πότε*. Λοιπόν: Το 3100 π.Χ., δηλαδή πριν από 5.100 χρόνια, όπως πιστεύουμε σήμερα, στην Αίγυπτο κυβερνούσε ένας βασιλιάς που λεγόταν Μένες ή Μήνης. Αν θέλεις να μάθεις το δρόμο για την Αίγυπτο, ρώτα ένα χελιδόνι. Κάθε φθινόπωρο, όταν αρχίζουν τα κρύα, πετάει προς τα νότια. Πάνω από τη θάλασσα, μέχρι που φτάνει στην Αφρική, στο τμήμα της Αφρικής που βρίσκεται πιο κοντά στην Ευρώπη. Εκεί δίπλα είναι η Αίγυπτος.

Στην Αφρική κάνει ζέστη και δε βρέχει καθόλου για μήνες. Γι' αυτό και σε πολλές περιοχές έχει λίγη βλάστηση. Η γη είναι έρημος. Έτσι είναι δυτικά και ανατολικά της Αιγύπτου. Αλλά και στην ίδια την Αίγυπτο δε βρέχει συχνά. Εκεί όμως δεν την έχουν ανάγκη τη βροχή, γιατί μέσα από τη χώρα κυλάει ο Νείλος. Δύο φορές το χρόνο, όταν στις πηγές του έβρεχε πολύ, το ποτάμι φούσκωνε και πλημμύριζε όλη τη χώρα. Τότε οι άνθρωποι αναγκάζονταν να περνάνε με βάρκες ανάμεσα από τα σπία και τους φοίνικες. Κι όταν το νερό υποχωρούσε, η γη έμενε θαυμάσια ποτισμένη, γεμάτη λίπασμα από την υγρή λάσπη. Εκεί, κάτω από τον καυτό ήλιο, το σιτάρι βλάσταινε όπως πουθενά αλλού. Γι' αυτό και οι Αιγύπτιοι από τα πολύ παλιά χρόνια λάτρευαν το Νείλο σαν να ήταν ο ίδιος ο πανάγαθος Θεός. Θέλεις ν' ακούσεις έναν ύμνο που τραγουδούσαν προς τιμή του πριν από 4.000 χρόνια;

«Δόξα να 'χεις, Νείλε, που βγαίνεις μέσα από τη γη κι έρχεσαι να δώσεις τροφή στους Αιγύπτιους. Που ποτίζεις τα χω-

ράφια και έχεις τη δύναμη να θρέψεις όλα τα ζώα. Που σβήνεις τη δίψα της άνυδρης ερήμου, της ερήμου που είναι τόσο μακριά από πηγή νερού. Που γεννάς το κριθάρι και κάνεις το σιτάρι να μεγαλώσει. Που γεμίζεις τις σιταποθήκες και κάνεις τα αμπάρια να μεγαλώνουν, που δεν ξεχνάς τους φτωχούς. Για σένα παίζουμε την άρπα, και για σένα τραγουδάμε».

Έτσι τραγουδούσαν οι αρχαίοι Αιγύπτιοι. Και είχαν δίκιο. Γιατί χάρη στο Νείλο η χώρα έγινε τόσο πλούσια, που απέκτησε μεγάλη δύναμη. Πάνω από όλους τους Αιγύπτιους ήταν ο βασιλιάς. Ο πρώτος βασιλιάς που κυβέρνησε ολόκληρη τη χώρα ήταν ο Μήνης. Θυμάσαι ακόμα τότε ήταν αυτό; 3.100 χρόνια πριν από τη γέννηση του Χριστού. Μήπως θυμάσαι κιόλας από τις ιστορίες της Βίβλου πώς λέγανε τους βασιλιάδες της Αιγύπτου; Τους λέγανε φαραώ. Οι φαραώ λοιπόν ήταν τρομακτικά ισχυροί. Ζούσαν σ' ένα μεγαλοπρεπές πέτρινο παλάτι με ψηλές και ογκώδεις κολόνες και πολλές αυλές, και ο λόγος τους ήταν διαταγή. Όλοι οι άνθρωποι στη χώρα έπρεπε να δουλεύουν γι' αυτούς αν το απαιτούσαν. Και μερικές φορές το απαιτούσαν.

Για παράδειγμα, ο Χέοπας, ένας φαραώ που κυβέρνησε όχι πολύ μετά το Μήνη, το 2500 π.Χ., πρόσταξε όλους τους υπηκόους του να βοηθήσουν να χτιστεί ο τάφος του, που έπρεπε να γίνει μεγάλος σαν βουνό. Έτσι κι έγινε. Σώζεται μέχρι σήμερα. Είναι η περίφημη πυραμίδα του Χέοπα. Ίσως να έχεις δει φωτογραφίες της πολλές φορές. Δεν μπορείς να φανταστείς όμως πόσο μεγάλη είναι. Ακόμα και η πιο μεγάλη εκκλησία θα μπορούσε άνετα να χωρέσει μέσα. Αν σκαρφαλώσεις πάνω στα τεράστια κομμάτια πέτρας, είναι σαν να ανεβαίνεις μια βουνοκορφή. Κι όμως, αυτές τις γιγαντιαίες πέτρες τις κουβάλησαν και τις στοίβαξαν τη μία πάνω στην άλλη άνθρωποι. Τότε δεν υπήρχαν ακόμα μηχανήματα – το πολύ πολύ τροχαλίες και μοχλοί. Έπρεπε να τραβήξουν και να σπρώξουν όλες αυτές τις πέτρες με τα χέρια. Για φαντάσου το αυτό, μέσα στη ζέστη της Αφρικής! Έτσι λοιπόν, για τριάντα χρόνια, φαίνεται ότι για το φαραώ μόχθησαν περίπου 100.000 άνθρωποι, τους μήνες που δε δούλευαν στα χωράφια. Κι όταν κουράζονταν, ο επόπτης του

βασιλιά τούς ανάγκαζε με το μαστίγιο από τρίχες ιπποπόταμου να συνεχίσουν. Έτσι έσερναν και σήκωναν τα τεράστια βάρη, όλα για τον τάφο του βασιλιά.

Ίσως να αναρωτηθείς τι τον έπιασε το φαραώ και ήθελε να του χτίσουν έναν τόσο τεράστιο τάφο. Αυτό έχει να κάνει με την αρχαία αιγυπτιακή θρησκεία. Οι Αιγύπτιοι πίστευαν σε πολλούς θεούς – ήταν πολυθεϊστές, όπως λέμε αυτούς τους ανθρώπους. Πίστευαν πως κάποιοι από τους θεούς τους είχαν κυβερνήσει παλιότερα στη γη ως βασιλιάδες, π.χ. ο θεός Όσιρης και η σύζυγός του Ίσιδα. Ακόμα και ο ήλιος, έτσι πίστευαν, ήταν μια ξεχωριστή θεότητα, ο Άμμωνας. Στον κάτω κόσμο βασίλευε ένας θεός που είχε κεφάλι τσακαλιού και τον έλεγαν Άνουβη. Κάθε φαραώ, πίστευαν, ήταν ο γιος του θεού Ήλιου. Αλλιώς δε θα τον φοβόντουσαν τόσο και δε θα υπάκουαν κάθε του διαταγή. Σμίλευαν τεράστια, μεγαλειώδη γλυπτά από πέτρα για τους θεούς τους, ψηλά όσο ένα πενταώροφο σπίτι, και έχτιζαν ναούς τόσο μεγάλους όσο μια ολόκληρη πόλη. Μπροστά στους ναούς έστεκαν ψηλοί, μυτεροί πέτρινοι στύλοι, ολόκληροι από ένα κομμάτι γρανίτη, οι λεγόμενοι οβελίσκοι, που σημαίνει «μικρή σούβλα». Τέτοιους οβελίσκους μπορείς να δεις σήμερα σε μερικές πόλεις της Ευρώπης – τους έχουν φέρει από την Αίγυπτο.

Στην αιγυπτιακή θρησκεία ακόμα και κάποια ζώα ήταν ιερά, όπως π.χ. οι γάτες. Κάποιους θεούς τούς φαντάζονταν με μορφή ζώου, κι έτσι τους αναπαριστούσαν. Το πλάσμα με σώμα λιονταριού και κεφάλι ανθρώπου που εμείς ονομάζουμε Σφίγγα ήταν για τους αρχαίους Αιγύπτιους μια ισχυρή θεότητα. Το γιγαντιαίο άγαλμα μιας τέτοιας Σφίγγας στέκεται δίπλα στις πυραμίδες, και είναι τόσο μεγάλο που θα μπορούσε να χωρέσει μέσα του ένας ολόκληρος ναός. Έτσι το είδωλο της θεότητας φρουρεί για περισσότερο από 5.000 χρόνια τους τάφους των φαραώ, και από καιρό σε καιρό το σκεπάζει η άμμος της ερήμου. Ποιος ξέρει πόσο ακόμα θα συνεχίσει να τους φρουρεί...

Αλλά το πιο σημαντικό κομμάτι της παράξενης θρησκείας των Αιγυπτίων ήταν η πίστη τους πως η ψυχή του ανθρώπου εγκαταλείπει μεν το σώμα όταν αυτός πεθάνει, εξακολουθεί

όμως να το έχει ανάγκη κατά κάποιον τρόπο. Οι Αιγύπτιοι πίστευαν ότι η ψυχή είναι αδύνατο να γαληνέψει αν μετά το θάνατο το προηγούμενο σώμα της γίνει σκόνη. Γι' αυτό συντηρούσαν τα σώματα των νεκρών με έναν ευφυή τρόπο: Τα έτριβαν με μύρο και βότανα, και τα τύλιγαν με μακριές λωρίδες υφάσματος. Αυτό το ταριχευμένο πτώμα, που δεν μπορούσε να αποσυντεθεί, το λέμε μούμια.

Ακόμα και σήμερα, έπειτα από πολλές χιλιάδες χρόνια, οι μούμιες παραμένουν αναλλοίωτες. Τις τοποθετούσαν σ' ένα ξύλινο φέρετρο, το ξύλινο φέρετρο σ' ένα πέτρινο, και το πέτρινο όχι μέσα στο χώμα, αλλά σ' ένα μνήμα από λαξευμένο βράχο. Αν κάποιος ήταν τόσο πλούσιος και ισχυρός όσο ο «γιος του Ήλιου», ο φαραώ Χέοπας, τότε ύψωναν για χάρη του ένα ολόκληρο βουνό από πέτρα. Εκεί μέσα, πολύ βαθιά, η μούμια θα ήταν σίγουρα ασφαλής! Έτσι έλπιζαν. Όλος όμως ο κόπος του ισχυρού φαραώ πήγε χαμένος. Η πυραμίδα σήμερα είναι άδεια.

Αλλά οι μούμιες άλλων βασιλιάδων και πολλών αρχαίων Αιγυπτίων βρέθηκαν μέσα στους τάφους τους ανέπαφες. Οι τάφοι αυτοί είναι διαμορφωμένοι σαν κατοικίες για τις ψυχές, όταν θα επέστρεφαν να επισκεφτούν το σώμα τους. Γι' αυτό και μέσα έβαζαν τρόφιμα, έπιπλα και ρούχα, και ζωγράφιζαν σκηνές από τη ζωή του νεκρού καθώς και το ομοίωμα του ίδιου, για να έβρισκε η ψυχή αμέσως το σωστό τάφο άμα ήθελε να τον επισκεφτεί.

Στα μεγάλα πέτρινα γλυπτά και στις τοιχογραφίες, που είναι ζωγραφισμένες με ωραία, ζωηρά χρώματα, μπορούμε σήμερα να δούμε όλα αυτά με τα οποία καταγίνονταν οι Αιγύπτιοι και πώς ήταν η ζωή τους. Βέβαια δε ζωγράφιζαν απεικονίζοντας πιστά ή ρεαλιστικά τα αντικείμενα. Ένα αντικείμενο ή ένα πρόσωπο που στην πραγματικότητα είναι πίσω από ένα άλλο το ζωγράφιζαν συνήθως σαν να ήταν από πάνω του. Πολλές φορές οι φιγούρες μοιάζουν άκαμπτες: Βλέπεις το σώμα τους να κοιτά προς τα μπροστά και τα χέρια και τα πόδια στα πλάγια, έτσι που μοιάζουν σαν να τις σιδέρωσαν και να έγιναν επίπεδες. Αυτό όμως που είχε σημασία για τους Αιγύπτιους

το έχουν πετύχει. Μπορείς να διακρίνεις κάθε λεπτομέρεια πολύ καθαρά – πώς έπιαναν πάπιες στο Νείλο με μεγάλα δίχτυα, πώς κωπηλατούσαν και ψάρευαν με μεγάλα ακόντια, πώς διοχέτευαν το νερό για τα χωράφια τους σε αυλάκια, πώς οδηγούσαν τις αγελάδες και τις κατσίκες τους στη βοσκή, πώς άλεθαν το σιτάρι και ζύμωναν το ψωμί, πώς έφτιαχναν ρούχα και υποδήματα, πώς φυσούσαν το γυαλί –γιατί από τότε ήξεραν τον τρόπο–, πώς έφτιαχναν τούβλα και έχτιζαν σπίτια· μπορείς ακόμα να δεις πώς έπαιζαν τα κορίτσια τόπι ή φλογέρα, τους άντρες που πήγαιναν στον πόλεμο και επέστρεφαν σπίτι φέρνοντας αιχμαλώτους άλλης εθνικότητας, νέγρους για παράδειγμα, και λάφυρα.

Στους τάφους των ευγενών μπορεί κανείς να δει ξένους πρεσβευτές φορτωμένους με θησαυρούς, ή το φαράω να ανταμείβει τους έμπιστους υπουργούς του παρασημοφορώντας τους. Βλέπει κανείς τους πεθαμένους μπροστά στις εικόνες των θεών, με τα χέρια υψωμένα προς τον ουρανό, να προσεύχονται, τους βλέπει στο σπίτι σε εορταστικά συμπόσια, όπου τραγουδιστές τραγουδάνε με τη συνοδεία άρπας και γελωτοποιοί κάνουν τούμπες.

Δίπλα σ' αυτή τη σειρά πολύχρωμων ζωγραφιών τις πιο πολλές φορές διακρίνονται μικρότερες εικόνες με κουκουβάγιες, ανθρώπους, σημαιούλες, λουλούδια, σκηνές, σκαθάρια, αγγεία, αλλά και τεθλασμένες γραμμές και σπειροειδή σχήματα το ένα δίπλα στο άλλο ή κάτω από το άλλο. Τι θα μπορούσαν να είναι όλα αυτά; Αυτά δεν είναι ζωγραφίες, είναι η γραφή τους. Τη λέμε ιερογλυφική, και τα «γράμματά» τους ιερογλυφικά, που σημαίνει «ιερά σύμβολα». Οι Αιγύπτιοι ήταν τόσο περήφανοι για την καινούρια τους τέχνη, τη γραφή, που τιμούσαν τους γραφείς περισσότερο από κάθε άλλον επαγγελματία και θεωρούσαν τη γραφή σχεδόν κάτι το ιερό.

Θέλεις να μάθεις πώς γράφει κανείς χρησιμοποιώντας ιερογλυφικά; Αυτός ο τρόπος γραφής δεν ήταν καθόλου εύκολος, καθώς είναι σαν να φτιάχνεις γρίφους με εικόνες. Αν κάποιος ήθελε να γράψει το όνομα του θεού Όσιρη, ζωγράφιζε ένα θρόνο

(b), που στα αιγυπτιακά προφερόταν «οσ», και ένα μάτι (𓇧), που προφερόταν «ίρις». Αυτά τα δύο μαζί έκαναν τη λέξη «Όσ-ιρης» Και για να μη νομίσει κανείς ότι σήμαινε «μάτι του θρόνου», τις πιο πολλές φορές έφτιαχναν δίπλα και μια σημαιούλα (P), το σύμβολο για τους θεούς – έτσι όπως κι εμείς κάνουμε ένα σταυρό δίπλα σ' ένα όνομα όταν θέλουμε να δείξουμε ότι ο άνθρωπος αυτός έχει πεθάνει.

Τώρα λοιπόν μπορείς να γράψεις το όνομα του Όσιρη χρησιμοποιώντας ιερογλυφικά! Σκέψου όμως πόσος κόπος χρειάστηκε για να αποκρυπτογραφηθούν όλα αυτά όταν, πριν από περίπου διακόσια χρόνια, άρχισαν οι νεότεροι άνθρωποι να ασχολούνται ξανά με την ιερογλυφική. Η αποκρυπτογράφηση έγινε δυνατή επειδή ανακαλύφθηκε μια πέτρα –που ονομάζεται Ροζέτα και βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο– όπου το κείμενο ήταν γραμμένο στην ελληνική γλώσσα, σε ιερογλυφικά και σε μιαν άλλη αιγυπτιακή γραφή. Παρ' όλα αυτά η αποκρυπτογράφηση ήταν τόσο δύσκολη, που μεγάλοι σοφοί αφιέρωσαν τη ζωή τους στην προσπάθειά τους αυτή!

Σήμερα μπορούμε να διαβάσουμε σχεδόν τα πάντα. Όχι μόνο όσα είναι γραμμένα στους τοίχους των ανακτόρων, αλλά και στα βιβλία, παρ' όλο που τα σύμβολα εκεί δεν είναι πια τόσο ευδιάκριτα. Οι αρχαίοι Αιγύπτιοι είχαν όντως βιβλία από τόσο παλιά. Βέβαια όχι από χαρτί, αλλά από ένα είδος καλαμιού που φυτρώνει στις όχθες του Νείλου και που λέγεται πάπυρος. Έγραφαν σε μακριές λωρίδες παπύρου και μετά τις τύλιγαν. Έχουν σωθεί πολλά τέτοια βιβλία σε ρολά, οι κύλινδροι, και διαβάζοντάς τους μπορούμε να δούμε ξεκάθαρα πόσο έξυπνοι και σοφοί άνθρωποι ήταν οι αρχαίοι Αιγύπτιοι. Θέλεις ν' ακούσεις ένα ρητό που έγραψε κάποιος πριν από 5.000 χρόνια; Πρέπει όμως να προσέξεις λίγο και να το σκεφτείς μετά καλά: «Τα σοφά λόγια είναι πιο σπάνια από τα σμαράγδια, κι όμως βγαίνουν από το στόμα φτωχών κοριτσιών που γυρίζουν τη μυλόπετρα».

Επειδή οι Αιγύπτιοι ήταν τόσο σοφοί και ισχυροί, η αυτοκρατορία τους διήρκεσε πολύ καιρό. Περισσότερο από οποιαν-

δήποτε άλλη αυτοκρατορία γνωρίζουμε, 3.000 χρόνια! Κι όπως συντηρούσαν προσεκτικά τα πτώματα για να μην αποσυντεθούν, έτσι διαφύλατταν και τα ήθη και έθιμα ανά τις χιλιετίες. Οι ιερείς τους φρόντιζαν ώστε οι γιοι να μην κάνουν τίποτα διαφορετικό απ' ό,τι έκαναν οι πατεράδες τους πριν απ' αυτούς. Καθετί παλιό ήταν γι' αυτούς ιερό.

Μόνο δύο φορές στη διάρκεια αυτής της μακράς περιόδου οι άνθρωποι επαναστάτησαν εναντίον αυτής της αυστηρής προσήλωσης στην παράδοση. Την πρώτη φορά, λίγο μετά τη βασιλεία του Χέοπα, περίπου το 2100 π.Χ., οι υπήκοοι του φαραώ επιχείρησαν να ανατρέψουν τα πάντα. Ξεσηκώθηκαν εναντίον του, σκότωσαν τους επόπτες του και έσυραν τις μούμιες έξω από τους τάφους. «Αυτοί που δεν είχαν ούτε σανδάλια κατέχουν τώρα θησαυρούς, κι αυτοί που φορούσαν κάποτε λαμπρούς χιτώνες περπατάνε πια με κουρέλια» λέει ένας αρχαίος πάπυρος. «Η χώρα βρίσκεται σε μια δίνη και στριφογυρίζει σαν τον τροχό του αγγειοπλάστη». Αλλά αυτό δεν κράτησε πάρα πολύ, σύντομα όλα ξανάγιναν όπως παλιά – ίσως και πιο αυστηρά απ' ό,τι πριν.

Η δεύτερη φορά ήταν όταν ένας φαραώ δοκίμασε ν' αλλάξει τα πάντα ο ίδιος. Ήταν ένας παράξενος άνθρωπος αυτός ο φαραώ Αμένοφης, που έζησε γύρω στο 1370 π.Χ. Η αιγυπτιακή θρησκεία, με τους πολλούς θεούς της και τα μυστηριώδη έθιμά της, δεν του φαινόταν και πολύ πειστική. «Υπάρχει ένας θεός μόνο» δίδασκε στο λαό του «και αυτός είναι ο Ήλιος, που με τις αχτίδες του δημιουργούνται και συντηρούνται τα πάντα. Μόνο σ' αυτόν επιτρέπεται να προσεύχεστε». Οι αρχαίοι ναοί έκλεισαν, και ο Αμένοφης μετακόμισε με τη γυναίκα του σ' ένα καινούριο παλάτι. Επειδή ήταν εντελώς αντίθετος με καθετί παλιό και τασσόταν υπέρ των ωραίων, νέων ιδεών, έδωσε εντολή οι τοίχοι στο παλάτι του να ζωγραφιστούν με μια εντελώς νέα τεχνοτροπία. Όχι με τόση αυστηρότητα και άκαμπτη επισημότητα όπως παλιά, αλλά τελείως φυσικά και ελεύθερα.

Αυτό όμως δεν άρεσε καθόλου στο λαό, που ήθελε να παραμείνουν όλα όπως ακριβώς ήταν για τόσες χιλιάδες χρόνια.

Πολύ σύντομα μετά το θάνατο του Αμένοφη επέστρεψαν στα παλιά έθιμα και στην παλιά τέχνη. Έτσι, όσο διήρκεσε το αιγυπτιακό βασίλειο, έμειναν όλα τα ίδια όπως παλιά. Όπως τον καιρό του Μήνη, και για 3.500 χρόνια περίπου, εξακολούθησαν να θάβουν τους νεκρούς σαν μούμιες στα μνήματα, να γράφουν ιερογλυφικά και να προσεύχονται στους ίδιους θεούς. Ακόμα και τις γάτες εξακολούθησαν να τις λατρεύουν σαν ιερά ζώα. Κι αν ρωτήσεις τη γνώμη μου, νομίζω ότι σ' αυτό τουλάχιστον οι αρχαίοι Αιγύπτιοι είχαν δίκιο.